कोश

क. [illegible] २८

महेश्वर — विश्वप्रकाशो द्विरूपकोशः

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(1)

॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रीशंचंद्र॥ रामानलव्योमभवैः शककालेभिलक्षिते॥ कोशंविश्वप्रकाशाख्यं
निरमास्थमहेश्वरः॥१॥ प्रबोधमाधातुमशाद्धिकानांरूपामुपर्यापिसानांकवीनां॥ रूनोमयारूप
मरूपशब्दभेदप्रकाशोखिलवाक्यबोधे॥२॥ प्रायोभवेद्यः प्रचुरः प्रयोगः प्रामाणिकोदाहरणप्रती
नः॥ रूपादिभेदेषुविलक्षणेषुविचक्षणानिश्चिनुयानमेव॥३॥ कचिन्मात्राकृतोभेदः क्व
चिद्वर्णकृतोत्रया॥ क्वचिद्व्यथन्तिरालेखान्यद्धानांरूठिनः क्वचिनु॥४॥ नागर्तियस्येषमनः
सरोजेसएवशद्वार्थविवर्तनेशः॥ निजप्रयोगापिनकांस्यसारः परप्रयोगप्रसरागलिश्च॥५
॥ विंद्यादगारमागारमपगामापगामपि॥ अरातिमारातिमथो अमं आमाश्चकीर्तितः॥६॥ भे
चदमर्षआमर्षप्यंकुरांकुरएवच॥ अंतरीक्षमंतरिक्षमगस्योगस्तिरित्यपि॥७॥ अटरूषेआ

(1a)

ट रूक्षावक्ष्या वश्याव इत्यपि ॥ अतिशायः प्रतिशायो भाल्लूको भल्लुकोपि च ॥ ८ ॥ जंबूकं जंबुके
फालुः जंबूकमपि शंबुके ॥ जतुका स्याज्जतूकापि मसूरः स्यान्मसूरश्च ॥ ९ ॥ वास्तुकं चापि वा
स्तूकं देवकी देवकीति च ॥ ज्योतिषं ज्यौतिषं चापि षष्ठवनं षष्ठीवनं तथा ॥ १० ॥ स्कन्नामा मासि च स्कन्ना
मा हनूमान् हनुमानपि ॥ दूषणं स्याद् दूषणं च भवेदुखर मूखरं ॥ ११ ॥ हारितो हरितोपि स्यान्मु
निपक्षिविशेषयोः ॥ तुचरं तूवरं च स्यात्कुबरः कूबरोपि च ॥ १२ ॥ उत्तमे स्यान्नुत्तमं चैं स्यात् संहतं
स्यादनाहतं ॥ उदारश्चानुदारः स्याद् उदयश्चानुदयस्तु ॥ १३ ॥ बंधूरं बंधुरं च स्याद् दूरीक्षनमु
रीक्षनं ॥ बाल्हीकं बाल्हिकं चापि गांडीवो गांडिवोपि च ॥ १४ ॥ उषा यूषा ननंदा च ननांदा च प्र
कीर्त्तिता ॥ हीबेरं ह्रिह्रिबेरं च चिकूरश्चिकुरोपि च ॥ १५ ॥ चंडालोपि च चांडालो च शान्योपि च

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai.

दान्यवत्॥ हाला हलं हालहलं चरं यपि हलाहलं ॥१६॥ ऊहलं च उहालं च ऊललं च प्रचक्ष
ते॥ कोंकाणः कोंकणश्चापि श्यामाकः श्यामकोपि च ॥१७॥ सदाचारः सदचरः स्फटिकं स्फाटि
कं तथा॥ गंधर्वोपि च गांधर्वश्चरंचं चामरोपि च ॥१८॥ चोरश्चौरश्च दुश्चा दुश्चेलं चैलं च मु
श्च मूः॥ चंचुश्चंचूः स्खलः स्खालः श्यामलः श्यामलोपि च ॥१९॥ मल्लिकायां मल्लकास्याच्छेका
लाच्छेकिलोपि च॥ गुग्गूलो गुग्गुलोपि स्याद्धिंगुलश्चापि हिंगुलं ॥२०॥ मंदिरे मंदिरापि स्या
द्वीर्यवीर्यापि कथ्यते॥ धन्याकमपि धान्याकं सूतकं योतकं तथा ॥२१॥ कवाडं च कपाटं च क
पिलं कपिलं मतं॥ करवालः करपालोत्वनीयकपनीयकौपो ॥२२॥ पारावतः पारापालोजवास्या
ज्जपयासहृ॥ जरायुषा जरायुं च विद्यादायुं जरायुषा ॥२३॥ सायं सायो भवेत्को॥ शः कोषः षं

(2A)

उश्चशंडवत् ॥ हृविषं दविशं चापि मुसलो मुशलोपि च ॥२४॥ वेषो वशश्च कथितः स्याद्धुषोपि धु
शोपि च ॥ स्यात्तनुस्तनुषा साई धनुना च धनुर्विदुः ॥२५॥ सूकरः शूकरोपि स्याच्छगालश्च
शृगालवत् ॥ सूरः शूरश्चललरणो कलसः कलशोपि च ॥२६॥ सुनासीरः शुनासीरो नारायणन
रायणो ॥ जांबवान् जांबवोपि स्याल्लक्ष्मणो लक्ष्मणोपि च ॥२७॥ संस्तरास्त्रस्तरोपि स्याच्चरित्रं
चरितं तथा ॥ पारतं पारदं वास्तो वासरः कुसिवत् कुसिः ॥२८॥ लूफलाग्नि फला चापि तृणनाग्नि
णनापि च ॥ भवेरष्टिस्तथा रिष्टिः प्रियालः स्यात् पियालवत् ॥२९॥ कणाटीनः करटीनो वाग्नि
कोवाग्निगापि च ॥ मिहिरा मह्रिरापि स्यान्मुकुरो मकुरोपि च ॥३०॥ मुकुलं मकुलं चापि मुकुटं
मकुटोपि च ॥ मकुतिं मुकुतिं चापि चुलकं चुलुकं तथा ॥३१॥ करंजः करजोपि स्यासरलः प्रत

शिव ३

वन्मतः ॥ किमिरोपि च किमीरो द्वयनं द्वायनं समे ॥ ३२ ॥ सौशीर्यमपि सौशीरं ज्येष्ठ ज्येष्ठोपि दृश्य
ने ॥ स्रुष्केपि याणं यानं च उदर्कं स्यदुदर्कमेव च ॥ ३३ ॥ कुष्ठभेदे नालरूषी शालरूश्च निगद्यते ॥ ३
ष्क द्रेष्काण द्रेक्काणा भवंत्यपि द्रकाणवत् ॥ ३४ ॥ पत्रंगमपि पत्रांगं कुद्दालं च कुद्दालवत् ॥ मारी
ष मारूषं शाके प्लीहारो ॥ प्लीहा पिह्ना पि च ॥ ३५ ॥ केलिः केली तथा च्छिशेष्ठ काकिण्यां काकिणीति
(3) च ॥ सोदामनी च सौदाम्नी सौमन्यपि च दृश्यते ॥ ३६ ॥ जरठ जठरोपि स्या[illegible] मेषो निमिषा निमेषा
पि च ॥ कुकोवकश्च स्कंकुमे मदनो मवल्लो द्रुमे ॥ ३७ ॥ आरग्वधार ग्वधौ स्फुरत्कस्सरकावपि
पृश्निः पृष्णिश्च सरयुः सरयूश्च निगद्यते ॥ ३८ ॥ निलंगुरपि नीलांगुरी श्वरीशीश्वरापि च ॥ लपि
च्छमपि लापिच्छं त्रपुषं त्रिपुषं तथा ॥ ३९ ॥ डिंडिरोपि च डिंडीरः परस्तुः पर्शुना सह ॥ वालिका शिव ३

(3A)

वाल्लुकाचापि दोर्दोषापि भुजा भुजः ॥ ४० ॥ बाहुर्नादाति षिति द्रूच संध्यास्यात्संधिवसुनः ॥ भ
गिनीमपि भग्नीच श्चिल्लूरी झल्लूरीं विदुः ॥ ४१ ॥ रेतंच रेतनसासार्द्धं मेथ मादुस्तथे धसा ॥ संब
ननं सवदनं तरुणी तरुणी तल्लुनीति च ॥ ४२ ॥ प्रमदा भयं प्रमदचनंच परिकीर्त्तितं ॥ खरुल्ली
खुरुल्लीच स्याद्दूर्त्वंच न्नाशानिस्तथा ॥ ४३ ॥ शीलमुच्छं शीलोच्छंच भकेदुच्छशीलं तथा ॥
धरित्री धरयित्रीच महिषी माहिषीति च ॥ ४४ ॥ वास्कदेवापि वास्कः स्याद्दामदेवापि वामचत्तूरे आ
शीराद्रयह्नि दंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्हरि स्त्रियां ॥ ४५ ॥ रुचकोरुत्युकापोन्को युरुत्युकोपि नाद
शः ॥ कुसुदंच कुसुद्श्चापि योषिता योषिदित्यपि ॥ ४६ ॥ शारद्रुचेन्छुरदया प्राव्रुद्प्रावृषया स
दा ॥ नभं तु नभसासार्द्धं तपं तु तपसा सह ॥ ४७ ॥ सहं च सहसासार्द्धं महं च महसा युतो ॥ तम

Joint project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

शिव ४ नचनमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समं ॥४८॥ शाद्विकेस्तु नलौकाभिः कथिता स्युर्नलौकसः ॥ दि
वं प्रोक्तं दिवा तुल्यं पर्षत्परिषदा सह ॥४९॥ वर्षा स्याद्वरिषाभिश्च हर्षोपि हरिषणं च ॥ सर्षपः स
रिषपश्च कर्षः स्यात्करिषणं च ॥५०॥ मार्षो मारिष इत्युक्तः स्पर्शोपि स्परिशस्तथा ॥ एवमन्य
(५) पि बाल्हीदारुष्मणाः संप्रयोगतः ॥५१॥ मूर्द्धरेफविकल्पांते छंदोभंगभयादिना ॥ दक्षिण
स्याप्रपाच्यच प्रयंत्वनशानेश्चिदुः ॥५२॥ दंशाय भशायवशो कल्लूः स्यात्कलाविदि ॥ समू
हार्थस्य ज्ञानस्य च च गीर्दिस्वमीरितं ॥५३॥ अंतःस्थीय यकारत्वं यवसस्य तु कथ्यते ॥ तंतु
वायस्य वायपि तत्रादित्वं च दृश्यते ॥५४॥ तुर्यस्वरादिरीर्वारुः कर्कंध्वां कथ्यते बुधैः ॥ ह
स्वादिरर्तिः पीडायां ध्रुणुः कोष्णां मण्पीष्यते ॥५५॥ एतो मध्यन वर्गीयो वैदूर्यमपि [illegible]शाद्दुलौ ॥ शिव ४

(५A)

नवर्गमध्योराश्चौच जंबालेच निषद्वरः ॥५५॥ स्युल्यामुसूर्चकं पोन्कं ध्यानं ह्लानं च कथ्यते गता
लव्यमध्ये विशादरुध्वश्राद्वाबकारवान् ॥५७॥ यवानी स्याद्वमध्ये वश्चायणो मासिमध्यवः
॥शफरवुरः कवर्गीयस्त्वकवर्गः स्फुरप्रके ॥५८॥ नापितस्यापकरणे कषसंयोग इष्यते ॥
अव्ययानाव्ययं दोषांशाद्वुराश्रौ प्रचक्षते ॥५९॥ कन्याकुकुस्तथा कूकुः कोशलोनरकोसला
॥ वाराणसीयपि प्रोक्ता नथा णारसीति च ॥६०॥ नाम ह्लिप्ताद्दाम ह्लिप्तानं कोप्यानंक इत्यपि ॥
नंदीनंदिश्च पत्रिश्च पत्री स्याद्वूस्त्रसास्त्रसं ॥६१॥ यमलं यामलं द्वूं द्वूं दं द्वूंस्लंडिलस्कं त्तिडो ॥ ज
नित्री जनयित्रीच कफोणिः कफणिस्तथा ॥६२॥ वाल्मिकोपि च वाल्मीको वाल्मीवाल्मिश्च क
थ्यते ॥६३॥ स्कमेनाः सार्द्धं कुस्कमं मरंदामकरंदवत् ॥६४॥ अग्निंतुंडिकम्मिसाद्दुस्तथास्या

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

श्रीव ५

(5)

शा‍ल्मलि तुंडिकं ॥ विद्यादिंडीर मांडीर मांडीर मणि स्याशाणि च सुनः ॥ ६४ ॥ आमंडा मंडा वेरंडे प्रिय
के प्यासनो सनः ॥ अपि शाल्मिमुने भेदे भवेदाणि शाल्मिस्तथा ॥ ६५ ॥ चंद्रभागा चंद्रभागीख
नो खानिर पिस्मृना ॥ गोनास गोनसोपि सैफाल्गुनः फल्गुनोर्जुने ॥ ६६ ॥ स्यात्तर्जन्यायतं
गुष्ठ प्रादेशोपि प्रदेशवत् ॥ गन्ने मन्नं गमानं गौनागा कालीय कालियो ॥ ६७ ॥ रोमहीनकोशल्मि
नकोप्यपश्रूरेप्यरं मलं ॥ इषीका स्याद्दीषिकापि वानायुर्नचनायुनौ ॥ ६८ ॥ गुवाकोपि च गूवा
वाकः कुच कूचोप याधरे ॥ कुकुरश्च कुणिः कूणिर्नीको कुलक कूलकौ ॥ ६९ ॥ पोगंडः स्यादपो
गंडउलूलस्यादुलूलवत्लू ॥ काकाञ्चिको काकञ्चिका भवेदश्यस्तु रिष्यवत्लू ॥ ७० ॥ वानूलो वा
तुलोपि स्यात्केकयी केकदृत्यपि ॥ विरंञ्चिश्च विरंचोपि ब्रह्मण्यपि विरंचनः ॥ ७१ ॥ वरूशा वारु श्रीव ५

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

रोपि स्याद्दिक्कूपि क्रौं ॥ जाभके ॥ कुकुरे कर्करोपि स्यात्कुकुरः कुकुरोपि च ॥ ७२ ॥ अंबरी
षं चांबरीष मुसले कुचलं कुलं ॥ कुमारी लो कुमारश्च मथिमं थौ मथे पि च ॥ ७३ ॥ बाजीव
बज्जीस्तु भागे वरं टावरटापि च ॥ कैठभा कैठभी स्वयं किंदर्यां किदरापि च ॥ ७४ ॥ भिद्रि भेदिश्च
कुलिशं वा लिवानो कुठं कुगठः ॥ करे करि नर्दायां तु नदिः शिल्यां शिलापि च ॥ ७५ ॥ पुलिंदे
स्यात्पुलिंदोपि निषादस्त्वश्च निषादिनि ॥ पतिश्च पति निघ्रोत्कः स्रक्किण्यां स्रक्किरप्यपि ॥ ७६
॥ वह्नितं च वह्नित्रं च निष्पुले ह्लिज्जो भेजलो ॥ विपुर्थि पुस्त थाविया नासायां विग मादिति ॥ ७७
॥ अमतिश्चामतिः कालेर जन्यां वन मानमी ॥ चिश्चम्फुश्चापि चिश्च फागि धा सिंसि ध्मं च क
थ्यते ॥ ७८ ॥ स्यद्दुकोदकया साईं धर्मं धर्मं च कीर्तितं ॥ ७९ ॥ षम यासाई मूषापि मज्जो कोम

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai — Joint project of the ...

शिव
६

(6)

ज्जायासदृग् ॥७९॥ श्रोपशोफौ च शोथश्च श्वशा फंप्रोक्तं शोफसा ॥ प्रापुभाटकमप्याहुः प्रपुभाठं प्रपुन्न
टं ॥८०॥ अररं चाररिश्चापि कपाटं स्यात्कपाटवत् ॥ भल्लो भल्ली च बाणं स्याद्दले पात्रं च पत्रवत् ॥८
१॥ दुर्मर्म मर्मा व्रणे पि स्यान्निर्झरो तु झरो झरी ॥ भवेदमात्य्या मात्यः पीनसं स्यादपीनसा ॥८२॥ अ
न्वासनं समुद्दिष्टं तथा स्यादनुवासनं ॥ पूषश्च यभनं यातु यकारद्वयवन्मतं ॥८३॥ पारुणा च प
रुष्येथा काश्मीरी काश्मरीति च ॥ मातुलुंगो मातुलिंगः कदल्यां कदलो पि च ॥८४॥ परूषकं फलेप्रो
क्तं परुषं फरुषं तथा ॥ नारंगे नागरंगो पि स्याद्विस पि[illegible]बिसं द्विकं ॥८५॥ वाताकुर पि वार्ताके वृंताकवृं
तको पि च ॥ किसलं स्यात्किसलयं गुच्छो गुंच्छो गुलुच्छवत् ॥८६॥ अम्लानके स्या[illegible]दम्लानम
विलानकमित्यपि ॥ जंबीरे पि च जंबीरा जूर्णायां जूर्णिरित्यपि ॥८७॥ निम्निरोग निम्निरोपि स्या

शिव
६

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai joint project

(6A)

सीलकः स्यात्पिपीलके ॥ गोदा गोदावरीनद्यां मथुरा मधुरापुरी ॥ ८८ ॥ कचिकं कचिकायां स्याद्धु
वे धौ च गुवेधुका ॥ मंजूषायां च पिटकः पेटापेटक इत्यपि ॥ ८९ ॥ पादातो च पदाति स्यात्पादातिश्च प
दातिकः ॥ पादत्राणं तु पन्नध्री भये त्राणं हि नापि च ॥ ९० ॥ जलायुका जलौकायां गैरिके च गवेरुकं ॥
नासिकायां च नक्रः स्यात् पद्धान्के चंकोप्युदाहृतः ॥ ९१ ॥ सरणी च प्रसारण्यां मुष्कः स्यात्फलकं फलं ॥ भे
वेदा ढापि दंष्ट्रायां शाल्मल्यां शाल्मलीनि च ॥ ९२ ॥ चव्यां च वधुकापि स्याद् जन्यामं नना पि च ॥ कुर्ण
नाभ इदं स्था विद्धि विन्दी कीरि चिरिये ॥ ९३ ॥ करटा करटश्चापि दूत्यां दूतिरपि स्मृता ॥ स्यान्निचोले
निचुलकं स्याद् हस्तिश्यामस्निग्धिका ॥ ९४ ॥ जीवंजीवे जीवजीवश्चाल्वन्यामपि चालुनं ॥ स्थूले स्थू
नं तथा स्यान्नभ्यूषे स्युष इत्यपि ॥ ९५ ॥ करंबो मिश्रितेऽबां नो भांनस्तु दधिसक्तुषु ॥ श्वामीक्षा हस्व

शिव ७ मध्यापि मध्याकारं च यौनकं ॥९५॥ धुवित्रं निरुक्कारं च स्याद्दषो द्दृषिरित्यपि ॥ दूर्णं स्यात्त्वदीर्घादि
रूषके रूषकोपि च ॥९७॥ तालव्यदंत्ययो रुक्मा सर्वला सर्वलीति च ॥ तालव्यदंत्यमाद्यो मावृशुरुरु
क्षणिरित्यपेन ॥९८॥ चिश्लौ शाश्माई शाद्गुस्य मध्यतालव्यतामता ॥ तालव्यांतश्च कोटीश प्राशास्ता
लव्यदंत्ययोः ॥९९॥ दंत्योपांतं तु कर्पासि मह्यानसमल्ली मसं ॥ कांजिका रोलु कुल्माष दंत्योपांतोकी
(७) र्तिने ॥१००॥ आदिदंत्यः समुखवीसं नामोण्णि समं स्वचः ॥ कुसीदं च कुसूलं च मध्यदंत्य मुदीरितं ॥१
॥ पारावारः पमध्योपि सोपानं दंत्यसादि तु ॥ विश्वस्तास्याद्द्वमध्येवनविशस्तप्यु दाहृता ॥२॥ स्या
त्कचवर्गद्वितीयादिः क्षानादिरपि क्षुक्षुकः ॥ स्यात्सवर्गद्वितीयादिः फणायां तु फटापि च ॥३॥ योद शिव
शांश्गद्यंतं च श्रोभां जनमुदाहृतं ॥ नन्नूनपान्नकारांतान नवर्गतृतीयभाक् ॥४॥ नवर्गपंचमोपांत ७

(2A)

मंगनंकेवल्कं पुनः॥ह्रा द्राश्रा ह्रुस्कः सां तोपि कथितो देव गायके॥६॥ चुलुश्लाल्लोचवर्गीय मध्यं संज
यनं चिदुः॥ पवर्गमध्यः सांतश्चरेफः स्यादधमार्थकः॥६८॥ अंतस्थ मध्याच यवं चेन्निवे मश्चवे
मकं॥ मेकेनेकामनोपि स्याद्दीर्घादिः कुकुरः स्मृतः॥७॥

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com